

*Пилипенко Ю. О.,**здобувач, старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПРАВ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена питанням визначення виду судового провадження, в якому повинні розглядатися справи про встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Ключові слова: окреме провадження, позовне провадження, фактичні шлюбні відносини, судові рішення, встановлення факту.

Постановка проблеми. Прошло більше десяти років з того часу, як статтями 74 і 91 Сімейного кодексу України (далі СК України) було запроваджено правовий інститут фактичних шлюбних відносин [1]. Згідно з положеннями цивільного, цивільно-процесуального та сімейного законодавства вбачається, що сам факт спільного проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу не тягне за собою виникнення прав та обов'язків фактичного подружжя, подібні відносини повинні бути доведені особами та встановлені рішенням суду. Проте, в Україні досі не склалась єдина судова практика з того питання, в якому судовому провадженні необхідно розглядати дану категорію справ: в порядку позовного чи окремого провадження. Не дійшли однозначного висновку з цього питання й представники наукової спільноти, які неодноразово розглядали його у своїх працях (С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, П.Ф. Єлисейкін та ін.). За мету в даній статті ми поставили вивчити погляди на цю проблему зазначених авторів, дослідити судову практику та спробувати висловити власну думку щодо того, до якого виду судового провадження (окремого чи позовного) слід звертатись при розгляді судом справ про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до пункту 5 частини 1 статті 256 Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК України) справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, в тому числі справи про проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу, розглядаються судом у порядку окремого провадження. Окреме провадження, відповідно до ст. 234 ЦПК України – це вид позовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. У рамках даного виду провадження суд розглядає, зокрема, справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення. У судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення [2]. Основною метою ухвалення судових рішень у даній категорії справ є виникнення у осіб передбачених главою 8 СК України частини майнових прав та обов'язків, що притаманні подружжю. Важливо звернути увагу на той факт, що закон встановлює імперативну вимогу до дотримання порядку розгляду даної категорії справ у порядку окремого провадження, зазначаючи, що інакший порядок розгляду може

бути застосований виключно у випадку, якщо іншим законом не визначено іншого порядку їх встановлення. Гостру дискусію з питання наявності правових підстав розгляду даної категорії справ у порядку окремого провадження викликало положення закону, згідно з яким суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо з заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, вбачається спір про право, а якщо спір про право буде виявлений під час розгляду справи – залишає заяву без розгляду (ч. 4 ст. 256 ЦПК України).

При цьому, словосполучення «спір про право», яке вживається законодавцем, у самому ЦПК України не розкрито. Не має єдиної думки щодо сутності даної правової категорії і в юридичній науці. Розкриваючи зміст поняття «спір про право», в теорії цивільного процесу дають його визначення, як «певний стан суб'єктивного права», «суть суперечності, конфлікт, протисторова сторін», його поділяють на матеріальний і процесуальний види [3, с. 3–24; 4, с. 63–68; 5, с. 43–50]. Деякі автори з редакції статті 3 ЦПК України вбачають, що спір про право може виникнути в разі порушення, невизнання або оспорювання прав, свобод чи інтересів, або спір виникає через правопорушення, яке може мати різні форми, або коли особа претендує на будь-яке право внаслідок умислу чи обману. Спір про право може бути різноманітним: з приводу наявності чи відсутності між особами матеріальних правовідносин, щодо реалізації прав та виконання обов'язків, що впливають із цих правовідносин, спір може бути спричинений діями, спрямованими на виникнення, зміну чи припинення між особами матеріальних правовідносин. При цьому, як зазначає С.Я. Фурса, не кожне правопорушення викликає спір, який підлягає розгляду в суді, оскільки правопорушник може ліквідувати його, або постраждала особа може змиритися з порушенням її права. В такому випадку правопорушення не матиме характеру спірних відносин. Правопорушення переходить у спір тоді, коли порушник добровільно не поновлює порушене право, а уповноважена особа вживає заходів для поновлення порушеного права. Отже, необхідно погодитись із тим, що спір про право пов'язаний виключно з порушенням або оспорюванням суб'єктивного права, тобто коли відсутнє порушення права, то не може бути також і спору про право [6, с. 605].

П.Ф. Єлисейкін вважає, що спір про право у справах окремого провадження виникає: а) якщо заінтересована сторона заявить про порушення спору про право; б) при визначенні судом, що в даній справі встановлення факту пов'язане з вирішенням спору про право; в) як наступне за винесенням рішення, вирішення спору про право [7, с. 67]. З нашої точки зору, перший та другий пункти, наведені автором, не викликають сумніву, проте з третім пунктом автора погодитись не можна, адже з самого змісту тези вбачається, що спір про право має потенційну можливість виникнути лише після ухвалення рішення про встановлення факту. При цьому автор взагалі не бере до уваги та не допускає можливості не виникнення спору про право.

В юридичній науці також існує точка зору про категоричну недопустимість встановлення факту проживання однією

сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу в порядку окремого провадження. Стверджується, що встановлення факту проживання однією сім'єю без шлюбу має значення виключно для розподілу майна, нажитого за час спільного проживання, і стягнення аліментів, а ці справи повинні вирішуватись у позовному порядку, адже якщо між чоловіком та жінкою, які проживають однією сім'єю, немає спору про поділ майна чи стягнення аліментів, то їм не потрібно встановлювати факт спільного проживання [8, с. 397–398]. Із даною точкою зору ми не в повній мірі погоджуємось, оскільки автори не приймають до уваги інші правові наслідки, що тягне за собою рішення суду про встановлення факту фактичних шлюбних відносин. Наприклад, таке рішення є підставою для виникнення деяких спадкових прав, на підставі, наприклад, ст. 1264 Цивільного кодексу України (далі ЦК України), яка передбачає, що в четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. [9]. Подібні правовідносини не обов'язково передбачають спір про право.

Розширене тлумачення нормативного положення ст. 256 ЦПК України дається у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України за № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 року, згідно з яким у порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право. Спираючись на дане роз'яснення, не вникаючи в суть норм статей 234, 235, 256 ЦПК України, керуючись поверховим розумінням поняття «спір про право», більшість судів, отримуючи заяви про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу, автоматично постановляють ухвали про відмову у відкритті провадження або залишають заяви без розгляду [10].

Так, Полтавський районний суд Полтавської області, розглянувши у відкритому судовому засіданні заяву про встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу, дійшов висновку про необхідність залишення заяви про встановлення факту без розгляду. Ухвалюючи своє рішення, суд керувався частиною 6 статті 235 ЦПК України, оскільки в судовому засіданні було з'ясовано, що встановлення цього факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу пов'язується з наступним вирішенням спору про право (поділ майна), який повинен вирішуватись в порядку позовного провадження [11].

Аналогічно, ухвалою Генічеського районного суду Херсонської області від 21.06.2012 року (справа за № 2107/2272/2012) у справі про встановлення факту проживання однією сім'єю без шлюбу, суд відмовив у відкритті провадження, посилаючись на той факт, що заявник в своїй заяві зазначив, що встановлення цього факту йому необхідно для звернення в майбутньому до суду з позовом про стягнення з батьків грошових коштів, тобто встановлення факту пов'язується з наступним вирішенням спору про право [12].

Подібну точку зору підтримала своїм рішенням колегія судів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України (ухвала від 29 квітня 2009 року за № 6-23538св08) [13]. Так, в своєму рішенні суд зазначає, що процесуальний закон передбачає умови, за яких у окремому провадженні можуть бути встановлені факти, що мають юридичне значення, зокрема: факти, що підлягають встановленню, повинні мати юридичне значення, тобто від них повинні безпосередньо залежати виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичної особи без повторного звернення до суду на підставі

цього рішення; встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право.

Проте погодитись із подібною точкою зору не можна, оскільки факт, встановлений рішенням суду в порядку ст.ст. 234, 256 ЦПК України, може в майбутньому стати тією правовою підставою, за допомогою якої особа зможе захистити своє право чи законний інтерес, про який не знає, або які ще не порушено на момент розгляду справи про встановлення факту, і який може і не буде порушено. Більш того, як зазначає С.Я. Фурса, ЦПК України не вимагає виявлення наявності матеріальних правовідносин між сторонами при пред'явленні позову чи поданні заяви про встановлення факту [14, с. 606].

Протилежну думку з цього ж приводу наводить Верховний Суд України у інших справах цієї ж категорії.

Так, ухвалою колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 грудня 2008 року (справа за № 6-20639св08) заява про встановлення факту родинних відносин була залишена без розгляду з тих підстав, що заявниця пов'язувала з подальшим вступом у спадщину, щодо якої існує спір, докази наявності даного спору містилися в матеріалах справи та були досліджені в судовому засіданні. Таким чином, оскільки виник спір про право, який повинен був вирішуватись в порядку позовного провадження, заява підлягала залишенню без розгляду, а заявниця було роз'яснено право на звернення до суду на загальних підставах – у порядку позовного провадження [15].

Тієї ж правової позиції дотримується колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі за № 6-25573св08, яка, скасовуючи рішення судів першої та апеляційної інстанцій, виходила з того, що від самого установлення юридичного факту безпосередньо не виникають майнові права заявника, а оскільки паралельно існує судовий спір про право на спадщину (про визнання права власності на 1/2 частину спадкового майна), у судів не було підстав для розгляду даної заяви у порядку окремого провадження, і відповідно до положень ч. 6 ст. 235 ЦПК України така заява підлягала залишенню без розгляду із роз'ясненням заінтересованій особі, що вона має право подати позов на загальних підставах (ухвала від 15 липня 2009 року) [16].

Отже, з позиції цивільного процесуального права для визначення наявності спору про право у справі достатньо, щоб спір був спрямований на матеріально-правові відносини. При встановленні юридичних фактів суд не вирішує питання про матеріальні права заявника [17, с. 564].

Аналізуючи проведені дослідження, можна дійти висновків, що суди, приймаючи рішення, часто керуються роз'ясненнями постанови Пленуму Верховного Суду України за № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 року, яка не була приведена у відповідність до діючого законодавства ні після введення в дію Сімейного та Цивільного кодексів України у 2004 році, ні після введення в дію ЦПК України у 2005 році.

Само ж по собі судові рішення про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не надає фактичному подружжю всього обсягу майнових прав та обов'язків, яким володіють особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Дане рішення може бути похідним для виникнення частини спадкових прав (ст. 1264 ЦК України), аліментних прав (ст. 91 СК України), права спільної сумісної власності (відповідно до ст. 74 та р. 8 СК України) [9, 1].

Суд, встановлюючи юридичний факт, не торкається матеріальних прав заявника та заінтересованої особи, адже один і той самий встановлений судом юридичний факт може мати різне

юридичне значення і породжувати різноманітні правові наслідки, що не обов'язково стануть підставою виникнення спору.

Важливо відзначити, що не завжди встановлення факту проживання чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу передбачає спір про право. Так, часто даний факт встановлюється після смерті одного з фактичного подружжя, а коло потенційних спадкоємців за законом чи за заповітом можуть бути невідомі, звідси пред'явити позов із зазначенням належного відповідача (відповідачів) є неможливим. Більш того, судові рішення про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу є підставою для виникнення різноманітних похідних правовідносин майнового характеру (немайнові відносини між цими особами Сімейним кодексом України не встановлюються), в зв'язку з чим, не визначившись конкретно із предметом позову, правовими підставами, належним відповідачем (відповідачами), позивач фізично позбавлений можливості пред'явити позов до виникнення конкретного спору про конкретне право між конкретними особами. Подібний стан речей робить неможливим ухвалення законного та обгрунтованого рішення по справі.

Сама правова природа судового рішення про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу передбачає створення умов для здійснення даними особами в майбутньому особистих майнових прав. Наприклад, набрання законної сили судовим рішенням в подібній справі створить усі умови, дотримання яких вимагає закон, для звернення до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини. Як представник четвертої черги спадкоємців за законом, за відсутності спадкоємців перших трьох черг, особа має безперешкодну можливість реалізувати свої спадкові права. В даному випадку спір про право не виникає.

При цьому, варто мати на увазі, що цим же рішенням встановлюється неоспорюване право на звернення до суду з позовом про визначення частки в спільному сумісному майні фактичного подружжя за ст. 74 СК України, або з позовом про зміну черговості одержання права на спадкування в порядку ст. 1259 ЦК України [9] і т. д. Якщо ж подібні вимоги, з яких прямо вбачається спір про право, не було пред'явлено паралельно із заявою про встановлення факту, то остання повинна розглядатись у порядку окремого провадження. Усі інші рішення, які будуть ухвалені після рішення про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу, будуть прийматись у порядку позовного провадження і носитимуть похідний характер. Якщо на момент безпосереднього розгляду заяви не вбачається наявності спору про право, то суд не вправі відмовляти у відкритті провадження з посиланням на потенційну можливість виникнення подібного спору. Наприклад, сам факт наявності спадкоємців черги, що випереджує фактичного подружжя, за відсутності паралельного судового спору, що вже розглядається, і про що прямо не відображено у заяві про встановлення факту, та що не доведено належними та допустимими доказами, не повинен слугувати підставою для відмови в відкритті провадження чи залишенні заяви без розгляду.

Висновки. Отож, вирішуючи питання про вид судового провадження у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, у кожному конкретному випадку необхідно індивідуально вивчати всі обставини справи, ретельно з'ясувати характер правовідносин, ставлення до заяви заінтересованих осіб, наявність третіх осіб, на права та обов'язки яких може вплинути рішення по справі, а також приймати до уваги наявність судового спору про право, що на момент подання чи розгляду заяви вже існує в провадженні іншого суду.

Література:

1. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. – Назва з екрану.
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/paran1661#n1661>. – Назва з екрану.
3. Елисейкин П.Ф. Процессуальное понимание спора о праве и его критика // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль, 1981. – С. 3–24.
4. Вукот М.А. Спор о праве гражданском, как основа искового производства // Вопросы развития и защиты прав граждан и социалистических организаций. – Калинин, 1980. – С. 63–68.
5. Бутнев В.В. Спор о праве – организационно-охранительное правоотношение // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль, 1981. – С. 43–50.
6. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець С.Я. Фурса : КНТ, 2007. – 916 с.
7. Елисейкин П.Ф. Судебное установление фактов, имеющих юридическое значение. – М., 1973. – 67 с.
8. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України : пер. з рос. / С.В. Ківалов, Ю.С. Червоний, Г.С. Волосатий та ін.; за ред. Ю.С. Червоного. – К.; О. : Юрінком Інтер, 2008. – 656 с.
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Назва з екрану.
10. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95>. – Назва з екрану.
11. Ухвала Полтавського районного суду Полтавської області від 08.02.2008. Справа № 20-9/2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1465533>. – Назва з екрану.
12. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 21.06.2012 за № 2107/2272/2012. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24804365>. – Назва з екрану.
13. Ухвала Верховного Суду України від 29.04.2009 за № 6-23538св08. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3639480>. – Назва з екрану.
14. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2007. – 916 с.
15. Ухвала Верховного Суду України від 19.03.2014 за № 6-20ц14. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2731817>. – Назва з екрану.
16. Ухвала Верховного Суду України від 15.07.2009 за № 6-25573св08. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4313060>. – Назва з екрану.
17. Цивільний процес України : академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]; за ред. С.Я. Фурси]. – К. : Видавець С.Я. Фурса : КНТ, 2009. – 848 с.

Пилипенко Ю. А. Процессуальные особенности рассмотрения судами дел об установлении фактических брачных отношений

Анотация. Статья посвящена вопросам определения вида судебного производства, в котором должны рассматриваться дела об установлении факта проживания мужчины и женщины одной семьей без регистрации брака.

Ключевые слова: особое производство, исковое производство, фактические брачные отношения, судебное решение, установление факта.

Pilipenko Y. The procedural features of consideration by the courts of cases of de facto marriage relationships

Summary. Article is devoted questions definition of type of court proceedings in which case should be treated for establishing fact men and women live as one family without marriage.

Key words: special proceedings, action proceedings, de facto marital relations, court decision, establish facts.